

ПРАВДА.

Виїмки з остаточної повісті Еміля Золя.

I.

Вчора, в середу вечером прибув Марко Фроман, учитель із Жуанвіля, з жінкою Жанвієвою й донечкою Люїзою до Майбуа, щоб тут, як що року, провести місяць вакацій у бабки й матери своєї жінки, у пані Діпарк і пані Бертеро, чи то пак у „двох дам“, як їх звали в містечку. Майбуа, повітове місто з 2000 мешканців, було віддалене лише 10 кілометрів від села Жуанвіля і лише шість кілометрів від Бомонта, великого й старого університетського міста.

Серпень почався нечуваною спекою. В неділю, в часі роздавання нагород у школі, розгуляла ся страшна буря; тай остаточної ночі перейшов уливний дощ, а повітря все ще не охвіжило ся і стояло важко та парно під олов'яним небом. Обі дами, що встали о шестій, щоб заздалегідь поспіти на службу божу о сімей, сиділи вже в їдальні в партері дожидаючи молодих подругів, та ті мабуть не квапились.

На столі накритім білою цератою стояли вже готові чотири філіжанки, і отсе ввійшла Пеляжі, невеличка рудоволоса служниця з великим носом і тонкими губами, з машинкою до кави в руках. Вона служила вже 20 літ у пані Діпарк і могла дозволити собі дещо.

— Гарно! — воркотіла вона. — Коли кава вистине, то я тому не буду винна.

І воркотячи сердито під носом вернула знов до кухні.

— Але-ж се непростимо, — промовила гнівно й пані Діпарк. — Можна-б подумати, що Марко робить се навмисне, щоб ми запізнаювались на богослуженні, кілька раз він тут.

— Може їм буря в ночі не дала спати. Я вже перед тим чула, як вони ходили по кімнаті, — мовила лагодячи пані Бертеро.

Пані Діпарк мала 63 роки. Була се висока особа з дуже ще чорним волоссям, з холодним, правильними зморщками поораним лицем, строгими очима і приказуючим носом. Довгі літа провадила вона на площі сьв. Максентія, напротив катедри в Бомонті торговлю модними товарами „під ангелом хранителем“. Та по наглій смерті мужа, що — говорено — була спричинена банкрутством одного католицького банку, вона нарозумила ся на стілько, що спродала склеп і маючи коло 6000 франків ренти оселила ся в Майбуа, де в неї був невеличкий домок. Від того часу минуло вже близько 12 літ, а її дочка, пані Бертеро, також повдовівши, швидко й собіж оселила ся тут зі своєю, тоді 11-літньою донечкою Жанвієвою. Нагла смерть зятя причинила старшій дамі нового клопоту. Він був урядником при фінансах; вона нерозумна вірила в його будучину, та отсе він умер у бідности лишивши на її старунок жінку й дитину. Від тоді обі вдови жили в малім, понурім домику без радощів, самотно, віддаючись виключно набожності. Лиш пані Бертеро, висока, темноволоса дама, подібна до матери, з журливим та заляканим поглядом, яку муж ніжно любив, заховала в серці солодкі спомини про той короткий час житєвих радощів і щастя, і по її зівялих губах блукав иноді неясний усьміх безнайдійної туги.

Приятьель покійного Бертеро, іменем Сальван, колишній учитель у Бомонті, тоді інспектор початкових шкіл, пізнійше зроблений директором учительської семінарії, висватав Жанвієву, якої був опікуном, за Марка Фромана. Бертеро, вільнодумець, не ходив до церкви, але жінці не боронив ходити, а иноді в ніжній поблажливості й сам відпроваджував її на службу божу. А Сальван, ще більший вільнодумець, що вірив лише в науково доказані правди, в приятельській нерозвазі впровадив Марка в сю побожну родину, не багато турбуючись конфліктами, які могли з сього виринути. Протягом трьох літ від часу свого шлюбу Жанвієва, колись одна з найліпших учениць у Візиток у Бомонті, цілком занята любовю до свого мужа, справді почала чим раз більше заведувати релігійні обовязки, так що тепер уже й не молила ся.

Пані Діпарк була за се дуже недобра, хоча молода жінка пробу-
ваючи на вакаціях у Майбуа, совісно ходила з бабкою до цер-
кви. Але невмолима старушка, що ніяк не хотіла згодитись на
шлюб Жанвієви з Марком, сердилась дуже на нього, закидаючи
йому, що відчужив від неї душу її внучки.

— Три чверти на сему! — промовила вона знов, почувши
біте годинника на близькій вежі. — Ніяк не поспіємо впоратись
на час.

Вона приступила до вікна і гляділа на площу Капуцинів.
Малий domeк стояв на розі тої площі й церковної вулиці. Він
мав лиш один поверх; у партері ліворуч і праворуч від коридора
були їдальня й гостиння; кухня й пральня містились з заду,
виходячи на вохке, темне подвір'я; на поверсі були на право два
покої пані Бертеро; нарешті під самим дахом, насупроти покоїка
Пеляжі були ще дві маленькі клітки, де жила Жанвієва ще ма-
лою дівчинкою і де радісно приміщувала ся й тепер, коли зі своїм
мужем прибувала до Майбуа. Але якаж оловяна тиша, яка вохка
сутінь стояла у всіх кімнатах того малого domeка! Церковна ву-
лиця, що починала ся біля парохіяльної церкви св. Мартина,
була така вузенька, що возом годі було їхати по ній, і вічний
сумерк стояв навіть у полудне над старими, занедбаними фасадами
її domeв і над мостовою з нетесаних кругляків, куди служниці
й господині просто виливали помий з кухонь. А на північ простяг-
лась гола площа Капуцинів, загорожена високим причілком ста-
рого монастиря, де жили Капуцини на спілку з „братами хри-
стіянської школи“: Капуцини обслуговували велику й гарну каплицю,
а Боніфратри вдержували дуже численну школу в бокових
забудованях монастиря.

Пані Діпарк гляділа коротку хвилю на безлюдну площу,
тиху як церква, куди лише нечутними кроками пересували ся по-
божні, темні постаті, а тільки в певних годинах дня її оживлював
рій шкільної дівчорі. Звільна прогомніли удари дзвона в лінивому
повітрі, і стара ще з більшою нетерплячкою обернула ся, коли
двері відчинились і вийшла Жанвієва.

— Нарешті! — мовила бабка. — Снідаймож живо. Година
вибила вже.

Жанвієва, висока, струнка блондина з препишним волоссям
і лицем повним житєвої охоти та веселости, що його унаслідила
від батька, засьміяла ся дитинячим сьміхом, який лишив ся їй ще

й на двадцять першій році, і показала блискучі, білі зуби. Та пані Діпарк на ново наморщила чоло, коли побачила, що Жанвієва сама.

— Що, Марко ще не готов?

— Зараз прийде, бабусю; він приведе Люїзу.

Вона обняла матір, що сиділа мовчки, і зашебетала, як то весело їй замужній жінці бачити себе знов у домі, де прожила дитячі літа. Старенька, люба площа Капуцинів, де вона знає кожний камінчик і де кожний космик трави мов рідний їй! І поки вона весело щебечучи для заповнення прикрої хвили стояла при вікні з радісними окликами, побачила, як площею проходили дві знайомі чорні постати.

— А бач, отець Филип і брат Фульгенцій! А вони куди се так рано?

Два сьвященники йшли звільна невеличкою площею і бачилось, заповняли її понурістю своїх ряс під навісом низького, важкого та хмарного неба. О. Филип, мужицького роду, плечистий, з круглим, червоним лицем, випуленими очима, великим ротом та широкими вилицями, чоловік 40-літній, був префектом студій у інституті в Вальмарі, прегарній маєтності Єзуїтів недалеко від Майбуа. Брат Фульгенцій, невеличкий, чорноволосий, сухоребрый чоловік таких самих літ, був зверхником над трьома иньшими братами, що разом із ним держали школу. Говорили, що він був нешлюбним сином одного лікаря психіатра, який і сам умер збожеволівши, і служниці, — нервовий, дразливий чоловік, непосидюча, амбітна голова. Він голосно і з живими рухами переконував про щось свого товариша.

— Сьогодні по полудни роздаватимуть надгороди в школі, — пояснила пані Діпарк, — і о. Филип, щирый прихильник шановних братів, робить їм ту честь і сам роздає надгороди. Він певно вчора прибув сюди з Вальмарі і йде отсе з братом Фульгенцієм, щоб обговорити з ним іще деякі зарядження.

Її слова перервала поява Марка, що нарешті прибув, несучи на руках дволітню Люїзу, яка обхопивши його за шию обома ручками радісно сьміялась та кричала.

— Гоп-гоп-гоп! гоп-гоп-гоп! — кричав Марко входячи. — Ми їдемо залізницею. Швидше вже годі прибути.

Марко Фроман був не так великого росту, як його брати Матвій, Лука й Іван, з вузшим, подовгастим лицем, над яким панувало високе чоло, чоло Фроманів. Та що особливо ціхувало

його, се були його очі, ясні, лагідні очі, що зазирали аж до дна душі, і ~~теплий~~, м'який, чарівний голос, що захопував духа й серце. Вуси й рідкі фаворити відслонювали троха повні, але різкі, добрі уста. Як усі сини Пера й Марії Фроманів учився він ремесла — літографії; маючи сімнадцять літ він одержав визволене і прийшов до Бомонта, щоб там докінчити свого освітання при великій літографії Папон-Лярош, що майже для всіх шкіл Франції доставляла атласів та шкільних мап. Але тут у нього перемогло замилюванє до вчительства так, що він здав вступний іспит до вчительської семінарії в Бомонті, яку й закінчив, маючи 20 літ, і одержав свідоцтво дозрілості та кваліфікацію на молодшого вчителя. Здобувши пізнійше ще й сертифікат здібності на вчителя та ставши дефінітивним учителем у Жуанвілі, він на 27-ому році оженився з Жанвієвою, завдяки заповіді свого приятеля й опікуна Сальвана, що впровадив його до дому двох дам і щиро радувавсь та зворушивсь пишним розцвіттом любови обоїх молодят. І отсе вже три роки жили Марко й Жанвієва в своїм селі, що мало ледво 800 мешканців, не вважаючи на вбожество й обмеження, не вважаючи на заводові прикrostи, жили веселі й щасливі своєю молодою любовю та обопільним посіданєм.

Пані Діпарк охолодила веселість батька й дитини поважним докором.

— Ну, тай залізниця! Вона помалійша, ніж почтові фурґони за моїх молодих літ! — мовила вона. — Квапмо ся, бо на певно прийдемо вже за пізно.

Вона сіла за стіл і вже наливала молоко до філіжанок. І поки Жанвієва уставлювала високий стільчик малої Люїзи між собою й своєю матір'ю, мовив Марко весело, ніби звиняючись:

— Я задержав вас, правда? А сьому тільки ви винні, бабусю, бо у вас так чудово спати, серед того спокою, що тут панує.

Пані Діпарк пила каву і не вдовоїла його ніякої відповіді. Лиш пані Бертеро, що спочивала сумовитим поглядом на своїй доньці, щасливій жінці й матери, прояснила лице слабою усьмішкою. І немов мимохіть, оглянувши ся звільна довкола сказала тихим голосом:

— Ах так, спокій! Чоловік навіть не чує, що живе на світі.

— А проте, — говорив далі Марко, — чули ми в ночі коло десятої якийсь галас. Жанвієва не могла надивувати ся: на площі Капуцинів нічний галас!

Але сим старанем, сказати щось жартливого, Марко ще гірше попусував справу. Бабуня відповіла з ображеною міною:

— Се певно люди йшли з каплиці Капуцинів. Учора вечером о десятій правила ся суплікація до найсвятійшого сакраменту, а шановні брати водили туди тих із своїх учеників, що сего року приймали причастє. Ну, а виходячи з церкви діти троха балакали та сьміяли ся. В усякім разі се ліпше, як ті погані діточі гри без моральности й релігії.

Ніхто не відповідав на се і в кімнаті залягла неприємна тиша, серед якої чути було лише калатанє ложок у філіжанках. Се була стріла на Маркову школу, на його сьвітське навчанє та на ті „погані“ забави. Та Жанвієва кинула на нього благальний погляд і він переміг свою дразливість і обертаючись до пані Бертеро почав швидко знов говорити, оповідав про своє житє в Жуанвілі та про своїх учеників із замилюванєм учителя, що в своїм заводі знаходить жерело вдоволення й радости.

В тій хвилі тишу пустого, понурого квартала знов перервав голос дзвонів, що звільна, жалібно лунав у душнім повітрі.

— Остатнє дзвоненє! — скрикнула пані Діпарк. — Яж казала, що ми вже не поспіємо!

Вона встала і гонила до поспіху дочку й внучку, що ще не подопивали кави, коли в тім знов увійшла Целяжі, бліда, вся тремтячи, з аркушем газети „Малого Бомонтця“ в руці.

— О пані, то щось страшне, жасне! Рознощик газет говорить...

— Що таке? Говори бо!

Служниця не могла прийти до себе.

— Отсе тільки що... знайдено малого Зефірина, братанка сусіднього вчителя... в його покоїку... замордованого.

— Що? Замордованого?

— Так, пані, задушеного... і в сорочці... і всякі огидности поповнено на ньому...

Всі перелякали ся, навіть пані Діпарк жажнула ся.

— Малий Зефірин, братанок жидівського вчителя Сімона, такий горбатенький, але дуже гарний хлопчик! Він був католик, бідненький, і ходив до школи до Боніфратрів і певно був у церкві вчора в ночи, бо недавно уперве приступав до причастя. Ох лишенько! То вже мабуть є такі родини, що на них тяжить якесь проклятє.

Марко слухав переляканий, одубілий. І нараз промовив пристрасно, забуваючи себе самого :

— Вчителя Сімона я знаю дуже добре. Він лише двома роками старший від мене і разом зо мною був в учительській семінарії. Се ясна голова, ніжне серце, як рідко. Се бідне дитя, того католика-братанка він узяв до себе з милосердя і з рідкою сумлінністю посилав його до школи до Боніфратрів. А тепер на тобі, таке страшне нещастя!

Він схопив ся з крісла, тремтячи зі зворушення.

— Біжу до нього! Мушу побачити, що там сталось, і коли можна, допомогти йому в його турботі.

Але пані Дінарк ледво й слухала його. Вона напоминала паню Бертеро та Жанвієву до поспіху, так що вони ледво встигли повкласти капелюхи, і побігла з ними до церкви. Остатній голос дзвонів прогомонів і душна тиша знов залягла на пустім околі площі Капуцинів. Марко передав малу Люїзу під догляд Целяжі і також вийшов із дому.

Ново збудована школа в Майбуа, зложена з двох окремих крил, одного для хлопців і одного для дівчат, стояла при площі Республіки, насупроти також нового і в тім самім стилі збудованого ратуша. Оба будинки, блискучо білі, якими гордилося ціле містечко, розділені були один від одного головною вулицею, що йшла поперек площі і виходила одним кінцем на гостинець, що вів до Бомонта, а другим до Жуанвіля. Ся вулиця, при якій троха далі в низу стояла також парохіяльна церков св. Мартина, була головною артерією комунікації та торгівлі в містечку і весь день оживлювалась численними возами та пішоходами. Але за школою панувала самота й тиша, і між плитами тротуара виростала трава. Бокова вуличка, при якій стояли лише плебанія та торгівля папером пань Мільом, вела з сього тихого кута площі Республіки на площу Капуцинів. От тим то Марко за кілька хвиль ходу був уже на місці.

Оба подвіря шкільного будинка припирали до бокової вулички, відділені одно від одного двома вузькими огороджами, в яких один був призначений для вчителя, а другий для вчительки. В партері того крила, де була хлопяча школа, зумів Сімон відділити одну кімнатку, в якій і помістив малого Зефірина. Хлопчик був братанком його жінки Рашелі, з дому Леманівни, а внуком убогого жидівського кравця Лемана, що разом зі своєю жінкою жив у нуж-

деннім домику при вулиці Крутій, найнужденнішій вулиці в цілім Майбуа. Батько, Данієль Леман, десятьма роками старший від своєї сестри Рашелі, з фаху механік, оженив ся був з любови з католичкою, сиротою Марією Прініє, що була вихована монахинями а потім стала кравчиною. Молодята любили ся дуже сердечно, а коли народив ся малий Зефірин, його не хрестили і виховували без ніякої релігії, бо батько й мати з делікатности не хотіли присвоювати його жадне своєму Богу. Але по шістьох літах Данієля постигла страшна смерть: колесо машини вхопило його й потрощило перед очима жінки, що як раз принесла була йому полуденок. Пригноблена сим страшним ударом, віпхнена назад у погляди своїх дитячих літ Марія бачила в своєму нещастю кару божу за те, що вийшла за муж за Жида, дала хлопчика охрестити і віддала його в школу Боніфратрам. Та в тім часі показало ся і виступало у хлопця чим раз більше дідичне каліцтво: він згорбав; і мати, що надармо боролася зі своїм серцем, яке не покидало ся споминів про коханого мужа, бачила в тім нову, невмолимую кару божу за свій гріх. Журба, ненастанна таємна боротьба в її душі, надсильна праця звалили її нарешті з ніг і вона вмерла, коли Зефіринови було 11 літ і він приготував ся до першого причастя. Тоді Сімон, хоч сам бідний, узяв хлопця до себе, щоб він не був тягаром родичів його жінки, і в своїй доброті та толеранції вдовольняв ся тим, що давав йому удержане, позволяючи йому приступати до причастя і ходити далі до школи Боніфратрів.

Кімнатка, в якій жив Зефірин, перед тим комірка, що була приладжена для нього бідненько, але чисто, мала лиш одно вікно, мало що висше як мостова сумежної вулиці; воно виходило на найвідлюдніший кут площі за школою. І коли того рана Міньо, молодший учитель, що жив на першій поверсі, коло сестої години еходив у низ, побачив, що вікно було відчинене на розстіж. Міньо, селянський син, вступив до вчительської семінарії в Бомонті так само, як був би вступив до духовної семінарії, по просту лиш на те, щоб уникнути важкої селянської праці. Він був білявий, з коротко обстриженим волоссям і з широким, вісповатим лицем, що надавало йому прикрий вираз; та в сути був се незлий чоловік, навіть добродушний, лиш усе дбалий про те, щоб не зашкодити своїй кар'єрі. Хоч мав 25 літ, він не квапив ся женити ся, але зволікав із сею як і зі всякою иншою справою, готов ухопити всяку нагоду, яку наверне йому доля. Пристрасний риболов, він уживав тих перших

вакаційних днів на те, щоб ловити рибу в Вервіллі, річці, що перепливала по за фабриками Майбуа, і власне в блюзі й соломянім капелюсі, з вудкою на рамени вибрався був іти з дому. Та тут здивувало його широко отворене вікно Зефіринове, хоча хлопець звичайно вставав дуже вчасно, і він підійшов та зазірнув до кімнатки.

Та заледво вчинив се, задеревів з переляку і крикнув:

— Мій Боже! Бідна дитина! Мій Боже, мій Боже, а се що таке? Якеж страшне нещастє!

В малій кімнатці, оббитій ясними тапетами, панував іще спокій, тиха атмосфера щасливого дитинства. На столі стояла мальована статуетка пресвятої Діви, обік лежали книжки, кілька образків святих, усе чистенько покладане в порядку. Мале біле ліжко було нетикане, хлопчик іще не лягав спати. На помості лежало лиш одно перевернене крісло. А обік нього, на ліжнику лежало худеньке тіло бідного малого Зефірина, в сорочці, з посинілим лицем, із слідами проклятої руки вбійці на шиї, за яку його задушено. Роздерта сорочка відслонювала також хребетний стовп, його каліцтво, видне тим виразнійше, що ліве рамя було заложене до гори по за голову. І не вважаючи на синяву трупячу блідість вказувало те личко ще всю свою принадну красоту. Се була правдива головка ангела, з білявим, кучерявим волосєм, що обрамовувало ніжне дівоче личко з синіми очима, тонким носом і прегарними дрібними устами, що при усміху творили ямочки на щоках.

Поражений страхом та переляком Міньо не міг нічого сказати крім окриків:

— Мій Боже! мій Боже! Страшенно, страшенно! Гей, на поміч! Чи нема там нікого?

Панна Рузер, учителька, почула крик і надбігла. Вона вчасним ранком вийшла була в огородець, щоб глянути на свою салатку, що гарно росла від уливних дощів. Вона мала 32 роки, була висока й статна, але не гарна, з рудавим волосєм, круглим, пестругльоватим лицем, великими сірими очима, блідими губами й острим носом, що свідчив про її жорстку, хитру й зажерливу вдачу. Хоч не дуже принадна, вона була, як говорено, на добрій стопі з інспектором елементарних шкіл, красавцем Морезеном, і се причинялось їй до авансу. Зрештою була вона дуже покірна міському парохви аббе Кандієнови, а також Капуцинам і Боніфратрам і особисто водила своїх учениць на катехізацію та на релігійні

вправи. Коли побачила страховище, розсипалась і вона окриками переполоху.

— Господоньку сьвятий, змилуй ся над нами! Сеж убійство, душогубство! Ай Господоньку милосерний!

Та коли Міньо кинув ся крізь вікно влізти до покою, вона вупинила його.

— Ні, ні, не лізьте! Треба вперед оглянутись, покликати людей.

Коли панна Рузер оглянулась за підмогою, побачила о. Филипа і брата Фульгенція, що надходячи з площі Капуцинів, де Жанвієва й обі дами бачили їх у переході, власне виходили з вузької вулички. Вона підняла руки до неба, немов сам Бог отсе з'явив ся їй.

— О, шановний панотче, шановний брате, ходіть швидко, швидко, тут лихо скоїлось!

Оба духовні надбігли і аж дрогнули побачивши страховину. Енергічний і розумний отець Филип стояв німо, а вразливий брат розсипав ся пристрасними окриками.

— Ах, бідна дитина! Що за огидний злочин! Така тиха, добра дитина, найліпший з усіх наших учеників, і такий побожний, такий горячий у релігії. Але годі-ж нам стояти тут на дворі, мусимо поглянути, як се там стало ся.

Панна Рузер не сьміла вже тепер вупиняти їх, і брат уліз до кімнати вікном; за ним уліз також отець Филип, який побачивши обік трупа клубок паперу підняв його зараз. Учителька лишила ся на дворі, більше з обережності, ніж зо страху, і хвилию задержала ще й Міньота. Що могли собі дозволити слуги божі, се було може недозволене для простих учителів. І ось поки брат з новими окриками сильного зворушення нахилив ся над непорушним тілом, не доторкаючись його, розвинув о. Филип, усе ще не кажучи ані слова, зімнятий у клубок папір і, бачилось, уважно придивляв ся йому. При тім він обернув ся до вікна плечима, так що видно було рухи його ліктів, але не видно паперу, а тільки чути було його шелест. Се тревало пару секунд. Тимчасом Міньо вскочив також до кімнати і побачив, що клубок складав ся з газети, а разом з нею був зімнятий ще вузький поясок білого паперу.

— А се що?

Єзуїт глянув на вчителя і мовив спокійно своїм низьким, повільним голосом:

— Вчорашнє число „Малого Бомонця“, з 2 серпня, і дивним способом зімнятий з ним отсей взірець до писання. Адить, о!

Він мусів показати папір, бо Міньо вже перед тим бачив його. Він держав його в своїх грубих пальцях, так що видно було лише слова „Любіть ся між собою“, виписані гарною англійською каліграфією. Папір був подіравлений і забруканий. Вчитель ледво встиг кинути на нього оком, коли біля вікна почули ся нові окрики перестрахи.

Се власне надійшов Марко, і вид бідної замордованої дитини наповнив його жахом і гнівом. Не слухаючи оповідання вчительки він ускочив також вікном до кімнати. Присутність двох духовних була для нього несподіванкою, та від Міньота він учув, що він і панна Рузер прикликали їх, власне як у хвили відкриття злочину переходили вулицею.

— Не рушайте нічого, не змінюйте нічого! — крикнув Марко. — Треба зараз повідомити бурмістра й поліцію.

Тимчасом з надвору збігло ся ще кілька людей, а один парубок побіг зараз покликати урядників. Марко тимчасом озирав ся далі по кімнаті. Над маленьким трупом бачив брата Фульгенція, переможеного співчутєм, з заплаканими очима, як нервовий чоловік, що в сильних зворушеннях тратить власть над собою. Марка вхопили за серце ті знаки зворушення, бо й його душа була збентежена до дна при виді сповненого тут огидного злочину. Ледво свідомо для нього самого в його душі ворухнулось якесь прочутє, що пізнійше мало скріплене вернути ся знов. Але в тій хвили щезла ся перелетна думка, і він бачив лиш о. Филипа, що зворушений але спокійний усе ще держав у руці число газети та каліграфічний взірець. На хвилю Єзуїт обернув ся, немов бажаючи заглянути під ліжку, а потім знов поступив наперед.

— Адить, о! — промовив він не питаний, показуючи оба папери, — се я знайшов на помості, зімняте в клубок. Очевидно вбійця силкував ся заткнути дитині сей клубок у рот, а коли йому се не вдало ся, задусив її. Бачите, сей взірець забруканий слиною і подіравлений зубами дитини. Правда, пане Міньо, клубок лежав ось тут, коло ноги стола? Ви-ж бачили його?

— А так, — мовив учитель, — я зараз завважав його. І він наблизив ся, щоб іще раз оглянути взірець, та на диво собі побачив, що правий рожок папірця був відірваний. Він не пригадував собі, щоб бачив той відірваний рожок уперед, коли Єзуїт

уперве показував йому сей папірець. Певно сей ріг був тоді закритий його грубими пальцями, що держали сей вузький папір. Він і сам не знав докладно, як воно було, ся незначна обставина якось затерла ся в його пам'яті і докладно про се він уже не міг би був сказати.

Тимчасом Марко взяв папір до рук і приглянувся йому уважно.

— Ах, так! Слїди зубів видно. На жаль, сей папір дасть нам мало вказівок, бо такі літографовані вірці каліграфії продають по всіх склепах; вони неособисті. Та гов! тут у низу видно щось мов ініціали, посплітаві букви, але не зовсім читкі.

О. Филип нахилив ся без поспіху.

— Думаєте, що се ініціали? Мені здається, що се пляма від чорнила, на пів замазана слиною та слїдом зуба тут обік.

— Пляма від чорнила? Ні! Се справді ініціали, та на жаль замазані й нечиткі.

Потім побачив, що ріжок був віддертий.

— А тут на горі бракує ріжка. Певно також зубами віддертий. Чи ви не знайшли того шматочка?

О. Филип відповів, що не шукав за ним. Він знов розвернув число газети й обливив його докладно, а Міньо тимчасом шукав по помості. Не знайдено нічого. Зрештою не прив'язувано до сього ніякої ваги. Марко згоджувався з духовними на те, що вбійця зразу пробував заглушити крики хлопця втискаючи йому клубок паперу в рот, а потім переляканий задусив його. Дивною й незвичайною появою був каліграфічний вірець, зімнятий разом з числом газети. Число газети „Малий Бомонтець“, се було зовсім зрозуміле, се всякий міг мати в кишені. Але сей вірець, відки він узяв ся, як він знайшов ся тут, зімнятий і здушений у клубок, немов зліплений до купи з аркушем газети? Всякі припущення були тут можливі, і се вже було завдане суду при помочи слїдства винайти правду.

Марко почув у страшній пітьмі тої драми подув нещастя над собою, немов якась ніч повна страховищ нараз почала насувати ся.

— Демон вилазить із своєї темної ями, — проворкотів він мимовільно.

Тимчасом купа людей перед вікном іще побільшила ся; між иньшими прибігли також обі пані Мільом, властительки близького

паперового склепу. Пані Александрова Мільом, висока блондина з лагідним виразом лица, і пані Едвардова Мільом, також статна, але брунетка й енергічна, були зворушені тим більше, що Віктор, синок останньої, також ходив до школи до Боніфратрів, а Себастиєн, син першої, був учеником Сімона. Вони цікаво слухали оповідання панни Рузер, що посеред групи розповідала всі звісні їй деталі, поки люди ждали приходу бурмістра та жандармів.

— Вчора вечером була я в каплиці Капуцинів на суплікації до сьвятого сакраменту; так було гарно, так піднесло! І малий Зефірин також був із дітьми, що сього року уперве приступали до причастя. Аж серце радувалось дивлячись на нього! Виглядав мов ангелик.

— Мій син Віктор не був на суплікації; йому ще лиш дев'ять літ, — мовила пані Едвардова. — Але чи-ж Зефірин ходив сам? Чи ніхто не проводив його до дому?

— О, сеж лише пару кроків відси до каплиці, — мовила вчителька. — Брат Горжія мав порученє відводити дітей, що живуть далше і яких родичі не могли бути в церкві. А що до Зефірина, то пані Сімонова просила мене вважати на нього, і я привела його до дому. Він був дуже веселий, відчинив віконницю, що полишив був лише приперті, і вліз вікном до кімнати, ще й крикнув сьміючись голосно, що се простійша й вигіднійша дорога. Я ще потім постояла хвилю, поки він засьвітив сьвічку.

Марко, що вийшов був із кімнати, слухав уважно сього оповідання.

— А котра то була година? — запитав.

— Рівно десята, — відповіла панна Рузер. — Власне годинник на вежі сьв. Мартина вибив десяту.

Дрож пробігла по всіх. Се оповіданє, як бідний хлопчина весело вскочив вікном до кімнати, в якій мав знайти таку страшну смерть, ухопило всіх за серце. А пані Александрова лагідним тоном висловила думку, що виринула була у многих:

— Се було небережно лишати саму дитину почувати в та-
кім на відруч положенім покою та ще й з таким низьким вікном.
Треба було відай вікно закратувати.

— Він усе замикав віконницю, — мовила панна Рузер.

— А вчора замкнув, поки ви були тут? — запитав знов Марко.

— Ні, не можу сказати сього. Коли я лишила його, щоб іти до дому, він власне засьвітив був сьвічку і порядкував

образки святих на своїм столику, а вікно стояло на розстіж отворене.

— Пан Сімон часто журився тим вікном, — докинув і від себе молодший учитель Міньо, — і рад був перенести хлопця десь до иньшої кімнати. Він усе доконче поручав йому замикати віконниці. Але здається, що хлопчина не все сповняв те поручення.

І духовні тимчасом повиходили з кімнати. О. Филип, поклавши газету і візирець каліграфії на столі, не мовив ані слова, а тільки придивлявся та прислухувався і з особливою увагою слідив за кожним словом, кожним рухом Марковим, а брат Фульгенцій не переставав розсипати ся жалібними промовами. Нарешті промовив Бзуїт, що, бачилось, хотів вичитати щось із очий молодого вчителя:

— То ви думаєте, що се міг зробити якийсь нічний волоцюга, що бачучи хлопця самого вліз вікном?

Марко похопився не висловлювати ніякої догадки.

— О, я не думаю нічого, се вже річ суду, шукати та винайти винуватого. А втім — ліжко не рушане, а хлопець був у самій сорочці, значить, очевидно збирався йти спати. Се веліло би догадувати ся, що злочину доконано зараз по десятих. Візьмім так, що хлопець іще чверть години, а що найбільше пів години забавлявся образками. Тоді бачучи, що хтось чужий влізає до нього, був би мусів кричати і хтось мусів би чути його. Ви, панно, не чули нічого?

— А, нічогісінько! — відповіла вчителька. — Коло пів до одинацятої я лягла спати. Скрізь довкола було тихо й спокійно. Потім аж коло першої наслідком бурі я пробудила ся.

— Свівічка лиш троха надпалена, — мовив далі Міньо. — Значить, очевидно вбійник загасив її, заким назад виліз вікном. А вікно лишив зовсім відчинене, так як його застав.

По тім ствердженю, що, бачилось, піднирало здогад про нічного волоцюгу, який кидає ся на свою жертву й дусить її, настала коротка мовчанка серед малої купки людей, що тремтячи та пригноблені стояли тут разом. Ніхто не хотів висловити якийсь догад, кождий гнув у собі свої думки про всякі неймовірні та неможливі випадки. Бурмістра й жандармів усе ще не було. Нарешті о. Филип запитав:

— А пан Сімон хіба виїхав куди?

Ще зовсім оголошений своїм зворушенем ізза страшної події Міньо видивив ся на нього. Марко відповів замість нього зачудований:

— Сімон певнісінько дома. Чи ж йому не дано знати?

— Їй Богу, ні! — скрикнув Міньо. — Я зовсім стратив голову. Пан Сімон учора був на банкеті в Бомонті, але певно вернув іще в ночі. Його жінка троха нездорова. Певно вони сплять іще.

Було вже пів до осьмої, але набовдурене небо було таке понуре, так важко нависло хмарами, що в тім закамарку вулиці видавало ся, що ще стоїть сїрий досвїток. Молодший учитель не гаючись побіг до Сімона. „Гарне пробудженє, — думав він, — приємну новину маю принести своєму зверхникови!“

Сімон був сином незаможного Жида годинникаря в Бомонті; у нього був брат Давід, трьома роками старший від нього. Сімонови було несповна 15 а Давідови 18 літ, коли їх батько, зубожілий через процеси, вмер нагло від нервового пораженя. По трьох роках умерла також їх мати в великій бідности. Давід, старший син, пішов у жовняри, а Сімон записав ся до вчительської семінарії, яку й скінчив із дуже добримм свідощтвами. Потім був десять літ молодшим учителем у Дербекурі, сусіднім більшим місточку. Тут, маючи 26 літ оженив ся з любови з Рашелею Леманівною, дочкою вбогого кравця на Крутій вулиці, що в Майбуа мав досить багато замовників. Вона була незвичайно вродлива, високого росту, з важким, чорним волосем і чудовими оксамитними очима, а її чоловік окружав її любовю близькою до обожаня. З їх подружя було у них двоє дітей, Йосиф чотироліток і Сара, дволітня дівчинка. Здавши екзамен на вчителя Сімон — рідкий приклад швидкого авансу, був іменований на 32 році життя старшим учителем у Майбуа, де пробував отсе вже два роки.

Марко не дуже любив Жидів, наслідком від віків унаслідженої антипатії, над якої причиною доси, не вважаючи на велике вільнодумство свого ума, ні разу ще не задумував ся. Та про те з Сімоном він був на „ти“ і приятелював із ним ще від коли оба були товаришами в семінарії. Він уважав його чоловіком дуже інтелігентним, дуже добрим учителем, з усеї душі відданим обовязкам свого фаху. Та при тім він добачував у ньому надмірний педантизм, привязанє до букви, рабську покірність приписам та дисципліні і вічне побоюванє, щоб не наразити ся зверх-

никам, „не бути зле записаним“. В тім пізнавав Марко застрахане та пригноблене його раси, наслідок довговікових переслідувань, що виявляв ся в душі народа ненастанним страхом перед кривдою й насиллями. При тім Сімон мав певну підставу до побоювань, бо його іменоване в Майбуа, малім, клерикальнім містечку, де була школа Боніфратрів і впливовий монастир Капуцинів, викликало майже скандал. Його жидівське походжене вибачали йому лише завдяки його бездоганному поведженню та його горячому патріотизмови, що виявляв себе часто вітхненими славословіями на уоружену Францію, яку він уявляв собі переможною володаркою всього сьвіта.

І ось прибіг Сімон у супроводі Міньота. Низький, худий і жилий, в коротко обстриженим рудавим волоссі і рідкою борідкою, він мав синії, лагідні очі, тонкі уста і острій, горбатий ніс своєї породи; та взагалі лице з млявими рисами і троха хоровитою краскою не робило приємного вражіння. Він був так поражений страшною подією, що робив вражінє п'яного: він хитав ся і булькотів щось невиразно, його руки трясали ся сильно.

— Чи-ж се можливе, Боже небесний? Таке здичінє, така нелюдність!

Коли надійшов проти вікна, зупинив ся поражений, вперши очі в маленького трупа, тремтячи всім тілом. Всі присутні — оба духовні, торговки папером, учителька гляділи на нього мовчки, дивуючись, чому він не плаче.

Нарешті Марко зворушений до дна душі приступив до нього, взяв його за руки, обняв його щиро.

— Кріпись, любий друже, кріпись! Мусиш зібрати всю силу!

Не слухаючи його Сімон нараз обернув ся до Міньота.

— Прошу вас дуже, Міньо, підіть до моєї жінки. Не хочу, щоб вона бачила се. Вона дуже любила свого братанка, та вона занадто хора й слаба, щоб могла знести сей страшний вид.

І коли молодий чоловік віддалив ся, він промовив на ново вломаним голосом:

— Ах, що за пробудженє! Виємково ми заспали троха довше. Моя бідна Рашеля спала, а щоб не будити її, лежав і я ще і снував усякі вакаційні пляни... В ночі прибувши до дому я було розбудив її; тут іще й буря додала їй страху і вона до третьої години досьвіта не могла заснути.

— А коли ти прибув до дому? — запитав Марко.

— Саме 20 минут перед північю. Жінка ~~запитала~~ мене, яка година і я поглянув на годинник.

Панна Рузер промовила з зачудуванєм:

— Але-ж о тій порі не приходить сюди ніякий поїзд.

— Я не приїхав залізницею, — відповів Сімон. — Банкет протягнув ся так довго, що я запізнив той поїзд, що відходить о 10-тій 30 минут, і наважив ся пройти тих 6 кілометрів пішки, не маючи терпцю ждати на північний поїзд. Я дуже квапив ся турбуючись жіничиним здоровлєм.

О. Филип усе ще стояв спокійний і мовчазливий. Але брат Фульгенцій не міг здержати себе, щоб не завдати деяких питань.

— Двацять минут перед північю? В таких разі злочин певне був уже давно сповнений. І ви нічого не бачили, нічого не чули?

— Зовсім нічого. На площі не було ані живого духа, буря вже надтягала здалека. Я прийшов до дому, не стрітивши ані душі людської, і весь дім лежав у найглубшій спокою.

— А хіба-ж ви не подумали заглянути, чи бідний Зефірін вернув із каплиці і чи спить? Хіба ви не заглядали до нього кожного вечера?

— Ні. Бідний хлопчик був уже дуже самостійний і мав свою волю, а ми лишали йому як мога більше свободи. А при тім скрізь було так спокійно й тихо, і мені ані в голову не шибнула думка переривати йому сон. Я пішов просто до своєї кімнати, як мога стараючись робити як найменше шуму. Я поцілував своїх заспаних дітей і ляг зараз до ліжка, ще хвилю побалакавши з жінкою, яку на радість я застав значно здоровішою.

О. Филип потакуючи кивнув головою і перервав нарешті мовчанку.

— Так, так, усе се дуже натуральне, — промовив.

Усі присутні, бачилось, були тої самої думки, і припущенє, що якийсь нічний волоцюга коло пів до 11-ої допустив ся злочину, а потім утік вікном, яким уліз уперед, набирало чим раз більше ймовірности. Сімонове оповіданє потверджувало те, що говорили Міньо і панна Рузер. А обі пані Мільом пригадували собі навіть, що коли ніч западала, бачили якогось підозреного чоловіка, який волочив ся по площі.

— Так багато лихих людей волочить ся по вулицях! — мовив Єзуїт. — Надіймо ся, що поліція винайде вбійцю, хоч її завданє в усякім разі буде не легке.

Тільки в Марковій душі бунтувалося щось против того припущення про якогось невідомого волоцюгу, що буцім то кинувся на хлопчину, хоча він перший напав був на сю думку. Але чим далі, тим яснійше він почував її неймовірність. Чи не слід би радше допустити, що той хтось був знайомий хлопцеві, що говорив із ним зразу ласкаво і збудив у ньому повне довіре? Але се було таке неясне, що Марко, бачивши се все одну хвилю перед собою немов освічене блискавкою, зараз потім опинився знов у пільмі, в непевности суперечних догадів. Він задоволився тим, що спокійно промовив до Сімона:

— Всі свідощтва згідні, правда швидко виявиться.

В кінці, майже рівночасно з поворотом Міньота, що нахилився паню Сімонову не виходити з покою, надійшов бурмістр Дарра в супроводі трьох жандармів. Дарра, підприємець-будівничий, що дорабляв ся великого маєтку, був сильно збудований чоловічина, 42-літній, з круглим лицем здорової краски, коротко обстриженим блонд волоссям, гладко обголений. Поперед усього він звелів позамикати віконниці і поставив перед ними двох жандармів; третій пішов до середини дому, щоб пильнувати дверей, защеплених лише на клямку. Зефірин не замикав їх ніколи. Від тепер ніхто не сьмів на місці злочину нічого рушати, ані навіть підходити до нього близько. Дарра в першій хвилі зателеграфував до властей до Бомонта, і отсе ждав судової комісії, яка без сумніву прибуде найближшим поїздом. О. Филип і брат Фульгенцій нагадали, що їх іще ждуть різні орудки для пополуднішньої роздачі надгород; тому Дарра порадив їм поспішитись і як найшвидше вернути сюди назад, бо слідчий певно захоче розпитати їх про число „Малого Бомонця“ та про каліграфічний вірець, знайдений коло трупа. І поки жандарми на дворі мучилися відпихаючи юрбу, що за той час сильно зросла і дуже бентежилась, вернув Сімон до дому, щоб тут дождати приходу судової комісії разом з Даррасом, Марком, панною Рузер і Міньотом у великій шкільній кімнаті, залитій ярким соняшним світлом, що впадало сюди вікном оберненим до подвіря.

Вибила осьма. Уливний дощ пройшов, а потім небо випогодило ся, заповідаючи гарний день. Аж о девятій прибула комісія. Старший прокуратор Рауль де ля Біссонїєр приїхав сам особисто в супроводі слідчого Де; оба вони були зворушені великим злочиним і надіялися сензаційного процесу. Ла Біссонїєр, невеличкий,

живий чоловічок 45 літ, з лицем як у ляльки, обрамованим старанно пристриженою бородою, се був амбітний кар'єрист, що незадоволений своїм незвичайно швидким авансом, усе ждав на якийсь великий, сензаційний процес, що мав принести йому перенесене до Парижа, де він надіяв ся швидко видрapati ся на високе становище, завдяки своїй зручності та гнучкості та своїй услужній підлеглості супроти власті без огляду на те, хто має її в руках. В противенстві до нього був Де, високий, худий чоловік з остро закресленим лицем, педантично совісний слідчий, що не знав нічого поза своїм урядовим обов'язком, але при тім слабохарактерний чоловік, якого легко було застрашити і який зовсім стояв під пантофлем своєї жінки, негарної кокетки та марнотратниці, що тиранила його й доводила до розпуки ненастанними докорами за його брак усякої амбіції.

Оба урядники подали ся до шкільної салі і зажадали, щоб їх заведено на місце злочину, щоб поперед усього оглянули все, заким приступлять до переслухання свідків. Сімон і Дарра пішли з ними, а Марко, панна Рузер і Міньо лишили ся в шкільній салі, куди швидко до них прибули о. Филип і брат Фульгенцій. Урядники вернули обслідивши докладно всі зовнішні обставини злочину і познайомивши ся з найдрібнішими звісними вже фактами. Вони принесли з собою примірник „Малого Бомонця“ і каліграфічний взірець, і бачилось, прикладали до тих доказових матеріалів надзвичайну вагу. Вони засіли за вчительським столом і почали як найстаранніше приглядатись обом паперам та обговорювати їх значінє; особливо-ж каліграфічний взірець показували обом учителям, Маркови й Сімонови, а також учительці й обом духовним. Робили се зрештою лише для власного виясненя, бо не було протоколянта, який міг би був списувати протокол.

— Такі взірці — заявив Марко — вживають ся у всіх школах, світських і духовних.

— Так, так, — potwierдив брат Фульгенцій, — такі є у нас і певно також у отсій школі.

Прокуратор обернув ся до Сімона.

— Не пригадуєте собі, — запитав, — чи вживали ви для своїх учеників такого взірця? „Любіть ся між собою“, — се мусіло би лишити ся вам у пам'яті.

— Такого взірця в моїй класі не вживано ніколи, — відповів Сімон рішучим тоном. — Ви зовсім вірно сказали, пане прокураторе, я мусів би затишити собі його.

Коли прокуратор потім обернувся з тим самим питанням до брата Фульгенція, сей завагався трохи.

— В нашій школі маємо ще трьох братів: Ізідора, Лазара і Горжія, — мовив він, — напевно не можу сказати нічого.

А потім серед глибокої мовчанки, що залягла по його словах, додав: — Ні, сього взірця не могли вживати у нас, а то я був би колись бачив його.

Урядники не зупинялися довше на тій річці, не бажаючи зраджувати ся більше з тим, яку велику вагу привязували до сього паперу. Вони тільки висловили ще своє зачудування, що відірваного ріжка годі було знайти.

— Чи такі взірці, — запитав Де, — не мають иноді на розістемпля школи?

— Певно, деколи мають, — мусів признати брат Фульгенцій.

— Що до мене, — докинув Марко, — то я ніколи не стемплював взірців.

— У мене все стемпльовано, — заявив спокійно Сімон. — Я міг би показати вам такі стемпльовані взірці. Але я стемплюю їх ось тут унизу.

Урядники, бачилось, були збиті з пантелику тими суперечними зізнаннями. Тоді промовив о. Филип, що доси прислухувався мовчці й уважно, злегка всміхаючись:

— Бачите з сього, мої панове, як то тяжко дійти правди. Так буде певно і з тою чорнильною плямою, якій отсе придивляєтеся, пане прокураторе. Дехто хотів у ній добачити щось ніби підпис, ініціали. А я думаю, що се лише пляма, яку ученик хотів стерти пальцем.

— А хіба-ж буває, — запитав знов Де, — щоб учитель підписував свої ініціали на взірці?

— Буває, — сказав знов брат Фульгенцій, — у нас так робить ся.

— У нас ні! — скликнули немов одними устами Марко й Сімон. — У людських школах сього не буває ніколи.

— Помиляєтесь! — заявила панна Рузер. — Я своїх взірців не стемплюю ніколи, але иноді підписую свої ініціали внизу.

Ля Біссонієр перервав дискусію махнувши рукою; він знав з досвіду, яка плутанина постане, коли почати допитувати ся про дрібні привички поодиноких людей. Се вже річ слідства визискати сей важний доказовий матеріал, загадки відірваного різка, стемпля й ініціалів. Перейшли до того, що веліли свідкам докладно описувати всі дрібниці при відкриттю злочину. Міньо оповів, як отворене вікно збудило його цікавість і як він скрикнув голосно побачивши страшно понівечене тіло хлопчика. Панна Рувєр оповіла, як вона прибігла на крик Міньота, і описала потім події попереднього вечера, церковну відправу і як по ній провела Зефірина аж до його вікна і як він у свавільній веселости вскочив вікном до хати. О. Филип і брат Фульгенцій оповіли зі свого боку, як випадково проходячи вулицею також були свідками відкриття злочину, описували, в яких стані знаходила ся кімната і означили докладно точку, де на помості лежав паперовий клубок, який вони дозволили собі лише розгорнути, заким поклали його на столі. А Марко додав коротко ті незначні уваги, які поробив прибувши остатній.

Ля Біссонієр обернув ся тепер до Сімона.

— Ви сказали нам, що ви 20 минут перед північю вернули до дому і застали весь дім у повнім спокою. Чи ваша пані спала вже?

Де дозволив собі втрутити своє слово.

— Пане прокураторе, чи не було б пожаданим, як би пані Сімонова була тут? Не могла-б вона на пару хвиль потрудити ся сюди?

Ля Біссонієр потакуючи кивнув головою і Сімон поспішив на верх до своєї жінки, яка швидко прийшла з ним разом.

(Далі буде).

Переклав

Іван Франко.

ПРАВДА.

Виємки з остатньої повісти Еміля Золя.

I. [Далі].

Отулена простим шляфроком із сирівцевого полотна Рашеля була така гарна, що при її вході по всіх зібраних тут мужчинах пройшов неначе подих зворушення й подиву. Се було втілене жидівської краси в її повнім розцвіті: лице пречудово овальне, преписне чорне волосє, тепло-золотиста цера, предивні, великі оксамитні очи, червоні уста і блискучі білі зуби. Вона виглядала мов жінка, що жила лише для любви, троха індолентна, замкнена в обсягу своєї домашности з мужем і дітьми, як орієнтальна жінка в своїому гаремі. Коли вона ввійшла, хотів Сімон замкнути двері, та сюди пропхалися діти, Йосиф і Сара, один чотироліток, а друга дволітня, гарні, кренкі дїтваки. Вони прибігли за мамою, хоч їм було заборонено сходити в низ, і поховалися в фалдах її шляfroка; урядники покивали головами позволяючи їм тут лишити ся.

Чемний Ля Біссонїєр, зворушений жіночою красою, задавав питання дуже делікатним тоном:

— Чи справді, ласкава панї, ваш муж вернув учора до дому двацять мінут перед дванацятою?

— Так, пане прокураторе. Він засьвітив сьвічку і глянув на годинник. Потім ляг і ми балакали ще хвилю по тихо, щоб не збудити дітий, і чули, як вибила дванацята.

— А ви самі, ласкава панї, перед поворотом мужа, між одинацятою і пів до дванацятої не чули нічого — голосів, кроків, шуму, зглушеного крику?

— Ні, нічогосінько! Я спала і прокинулась аж при вході мужа. Я була досить хора, коли він вибирався з дому, і він був рад заставши мене майже здоровою і в своїй радості був такий веселий та охочий, що я мусіла просити його, аби був тихо і не побудив інших, так спокійно було довкола. Ах, хто би то був сказав, що на нас упаде таке страшне нещастє!

Вона втратила рівновагу, яку доси заховувала через силу, і сльози покотились по її лиці; немов шукаючи потіхи й підпори вона обернула ся до свого мужа. Сімон також розплакався, бачучи, що вона плаче, і обняв її ніжно. Діти трівожно поглядали на родичів, і всі присутні були обхоплені співчутєм і зворушенєм.

— Я троха здивувалася, що він вернув у таку пору, — додала пані Сімонова без запитання, — бо-ж о тій годині не приходить жаден поїзд. Муж оповів мені, як се воно стало ся.

— Я мусів бути на тій банкеті, — пояснював Сімон, — і дуже розсердився, коли прийшовши на дворець побачив, як перед моїми очима відїздив поїзд о пів до одинацятої. Я не хотів ждати найблизшого поїзду, що відходить аж о півночі, але зараз рушив пішки до дому. Шість кілометрів, се-ж недалеко дорога. Ніч була така гарна й тепла. Коли потім о першій розгуляла ся буря і жінка не могла заснути, я розповів їй, що бачив того вечера. Тому то сьогодні рано ми й заспали довше, не знаючи, що страшна смерть загостила до нашого дому.

Рашеля знов вибухла плачем, а він знов обняв її ніжно, як батько.

— Вспокій ся, серце моє! Ми щиро любили сю бідну дитину і дбали про нього, як про власного сина. Ми нічого не винні сьому страшному нещастю!

Сей погляд поділяли також усі присутні. Бурмістр Дарра виявляв завсїди глибоку пошану для вчителя Сімона за його чесність та щильованє своїх обовязків. Міньо і панна Рузер, хоч не дуже любили Жидів, згоджувались на те, що сей з успіхом силкував ся затерти своє походженє бездоганним житєм. О. Филип і брат Фультенцій держали себе супроти загального тут почуття так само неутрально, як уперед на дворі, сиділи мовчки і немов намагали ся своїми бистрими очима зазірнути на дно душі кожного з присутних. Урядники також мусіли задоволити ся здобутими доси скупими фактами, з яких виринало одиноке припущенє,

що якийсь незнайомий увійшов і знов потім виліз вікном. Лише час злочину виказував ся докладно: між пів до одинацяті а одинацятю годиною в ночі. А огидний, нелюдський учинок лежав іще оповитий непрозорою пітьмою.

Поки урядники полагоджували неминучі формальности, Марко вийшов із дому, по братерськи обнявши ще Сімона. Сцена між мужем і жінкою не сказала йому нічого нового, бо він знав, як горячо вони люблять одно одного; та про те ся сцена зворушила його до сліз. На вежі церкви св. Мартина вибила дванадцята, коли він знов вийшов на площу, де тимчасом зібратя ся купа народу, крізь яку він ледво міг пропхати ся. Чим більше розходила ся новина, тим більше народа сходило ся; перед запертим вікном був цілий стиск, так що жандарми ледво здужали відпихати людей. А з уст до уст ішли оповідання, перекручені, пересадні, з дивовижними дрібницями і доводили юрбу до роздратованя й лютости. Коли Марко нарешті вилабудав ся з сутолоки, до нього приступив один духовний.

— Ви власне вийшли зі школи, пане Фроман? Чи то правда, оте страховище, про яке геворять?

Се був аббе Кандіє, парох від церкви св. Мартина, парафіяльної церкви місточка. Се був чоловік 34 літ, високий і статний, але з лагідним, добродушним лицем, ясно-блакитними очима, повними щокми і круглим, м'яким підборіддям. Марко познайомив ся з ним у пані Діпарк, якої приятелем і сповідником був аббе, і хоча не любив клерикалів, то для сього духовного почував певну пошану, бо пізнав у ньому чоловіка толерантного і справедливого, у якого, що правда, було більше доброго серця, ніж духовних здібностей.

Немногими словами оповів йому Марко всю правду, що дійсно була досить страшна.

— Ах, бідний Сімон! — скрикнув парох зі спочутєм. — Се мусять бути для нього тяжкий удар! Бо він дуже любив сього свого кузина і поступав собі з ним дуже гарно, се я знаю з власного нагляду.

Се добровільне свідощтво дуже втішило Марка і він іще кілька хвиль розмовляв з парохом. Та ось до них наблизив ся капуцин о. Теодозий, суперіор маленької чернечої експозитури, що обслуговувала близьку каплицю. Гарна постать з красним лицем, на якому горіла пара огнистих очей і якому чорнява довга борода додавала маєстатичного виразу. Се був дуже люблений

сповідник, славний проповідник з містичною за красою, якого сердечний голос купами стягав слухачів. Хоча з аббе Кандіє у нього йшла потаємна боротьба, то прилюдно супроти нього він поводився з пошаною, як молодший і низший слуга божий. І він почав виводити своє глибоке зворушення, свій біль із-за сумної події. Бідний хлопчина! Ще вчора вечером у каплиці всі зглядалися на нього. Він виявляв таку горячу набожність, виглядав як правдивий херувимчик з тою білявою, кучерявою ангельською головою.

Зараз при перших словах о. Теодозія Марко покванився попросити ся. Супроти сього монаха він почував у глибині душі якусь антипатію і непоборне недовіре. Йому треба було поспішати на обід, та ледво уйшов пару кроків, коли зпов хтось по приятельськи поклав йому руку на рамени й зупинив його.

— Що, се ви, Феру? А ви від коли в Майбуа?

Феру був учителем у Морé, маленькім сільці, чотири кілометри за Жонвілем, де навіть не було пароха, а душпастирство прилучене було до аббе Конясса, жонвільського пароха. Феру жив там у великій бідності з жінкою й трьома дітьми, самими дівчатами. Се був високий, худий чоловік 30 літ, на якому вся одежа видавалася занадто короткою. Його волосся їжилось безладними космами, спадючи на широкі, костисті вилиці та на острокінчасте підборіддя. І він ніколи не знав, куди дівати свої великі руки й великі ноги.

— Знаєте, тітка моєї жінки, склепичарка, живе тут у Майбуа, то й ми у неї в гостях. А тепер чуєте, яку погань заварили з тим бідним малим калікою! От буде новий жир для тих собачих клерикалів! Тепер вони з усього серця накинуться на нас, на деморалізаторів та отруйників молодіжи, на вчителів сьвітської школи!

Марко знав його як інтелігентного чоловіка, що багато читав, але був розгрічений тісною та бідністю свого життя, так що його душу гризла затаєна злоба і наповняла її дикими думками про пімсту. Та про те таке злобне розуміння сеї події було для нього несподіванкою.

— На нас, кажете? А то за що? Не розумію, в чім ми тут можемо бути винні!

— Ну, в таких разі ви наївні собі. Не знаєте того кода. Побачите зараз, як тут усі ті реверенди, всі високодостойні патри і возлюбленні брати візьмуться до діла! А скажіть лише, не

дали вони вам доси до пізнання, що то сам Сімон знасилював і задусив свого кузина?

Марко аж кинув ся з обурення. Ну, ще чого не стало! Сей Феру дійсно посуваєть ся за далеко в своїй ненависти супроти церкви!

— Ви здуріли! Ніхто ані на хвилину не думає про се, ніхто не сьміє кинути на Сімона такого підозріня! Всі признають його добрість, його бездоганність. Власне парох Кандіє сказав мені, що з власного нагляду знає батьківське поступуванє Сімона з нещасливим хлопчиком.

Судорожний сьміх потряс худим тілом Феру, а його волосє ще гірше збурило ся на його подовгастій голові.

— Йй Богу, сьмішавий ви чоловік! Думаєте, що з таким паршивим Жидом роби́ти-муть багато церемоній. Хиба паршивий Жид має право на справедливість? Будьте певні, ваш Кандіє і вся та високошановна компанія скаже те, що буде мусіла сказати, коли-б оказала ся потреба, щоб паршивий Жид був винуватий, щоб через нього завдати удар тим усім безбожникам, людям без вітчизни, що псують французьку молодіж.

А коли Марко, на якого сей лютий песимізм дмухнув ледом, усе ще протестував, він говорив далі ще з більшим завзятем.

— Дивіть ся на мене! Знаєте, як поводить ся мені в Морє! Я терплю голод, зношу погорду, не маю поваги й на стілько, як той каменярь, що товче каміне на гостинці. Коли аббе Коняєс приходить у село відправляти службу божу, то певно плював би на мене, як би мене здивав на вулиці. А чому? Лише тому, що я не захотів співати з хором у церкві і бути паламарем. За те мені не стає хліба, щоб наситити черево! Ви ж його знаєте, того аббе Коняєса. Ну, так, ви там у Жонвілі трошка прикоротили йому руки, від коли вам удало ся перетягти на свій бік бурмістра. А про те мусите день-у-день обороняти ся, і пехай би ви дали йому на себе хоч найменшу зачіпку, будьте певні, що він знищить вас. Учитель, то піскарський кінь, то слуга всього сьвіта, нуждений лапсердак; селяни дивлять ся на нього тим оком, що на пса, а ксьондзи найраднійше спалили-б його, щоб завести необмежене панованє катехізму.

І він говорив далі з безтямним огірченєм про нужду ті терпіня тих „кайданярів великої й малої азбуки“, як він їх називав. Сам він був сином вівчаря, і хоча відличний ученик і з відлич-

ними свідощтвами скінчив учительську семінарію, терпів тяжко все життя через свою круглу неможливість, допустивши ся з почуття честі того нерозважного кроку, що бувши ще молодшим учителем у Майбуа оженив ся зі склеповою панною, так само бідною як він сам, яку перед тим позбавив був вінця.

Але й сам Марко, хоч його жінка мала бабку, що часто робила їй дарунки, хіба ж мав ся ліпше в Жонвілі, де над ним раз-у-раз висіла мара задовження, де мусів раз-у-раз вести війну з парохом, щоб заховати свою гідність і незалежність? Тай то ще на щастє він мав підмогу в учительці дівочої школи, панні Мазелєн, дівчині з ясним розумом і невичерпано добрим серцем, яка допомогла йому помалу повернути на свій бік громадську раду і всю громаду. Але сей факт, наслідок щасливих обставин, був може одинокий у цілім департаменті. А в Майбуа хіба-ж було ліпше? Тут була панна Рузер, з душею віддана ксьондзам та монахам, що уривала час на науці, щоб водити своїх учениць до костела і так добре сповнювала задачу оглушлювання на взір побожних законних „матечок“, що конгрегації не вважали потрібним заводити тут у Майбуа окрему дівочу школу. А бідний Сімон, певно порядний чоловік, чи-ж не гнув ся він перед усякою наволочю зо страху, щоб його не копнули як „паршивого Жид“, чи-ж не посилав свого кужина до школи Боніфратрів, чи-ж не кланяв ся низенько всій отій клерикалії, що затроювала країну?

— Собака Жид! — кінчив Феру зайло. — Для тих людей він є й буде все лише собакою Жидом. Учитель і Жид, сього за багато на раз. Побачите, побачите!

І його сухоребра постать, живо гестикуючи, згубила ся серед натовпу.

Марко глядів за ним здвигаючи плечима. На його думку у сього бідолахи були не всі дома, а образ намальований ним був аж надто переборщений. Дарма було перечити ся з тим голодомором, що з нужди готов іще й зовсім збожеволіти. І він пішов далі на площу Капуцинів, одначе поневолі міркуючи все про те, що чув, обнятий тайним побоюванєм.

Було чверть на першу, коли вернув до невеличкого домика при площі Капуцинів. Уже пів години обі дами з Жанвієвою дожидали його при накриту столі. Се нове спізнєне дуже розсердило паню Діпарк. Вона не сказала нічого при його вході, але

саме те, як вона сіла і прудким рухом розложила свою сервету, показувало, ~~яким непростимим гріхом видалась їй ота неточність.~~

— Прошу вибачити, — мовив молодий чоловік, — я мусїв заждати на судову комісію, а потім застав площу так заповнену людьми, що ледво міг пропхати ся.

Не вважаючи на свою постанову — мовчати, обізвала ся бабка :

— Надіюсь, що ти не захочеш мішати ся в сю погану справу.

— Певно, — відповів він спокійно. — І я надіюсь, що не буду потребувати займати ся нею, хиба що змусить мене до того обов'язок.

Пеляжі залишила омлет і баранячу печеню з картопляним піре, а Марко почав оповідати все, що знав, з усіми деталями. Жанвієва слухала тремтячи зо страху та співчуття, а пані Бертеро, також потрясена до глибини душі, здержувала сльози і крадькома виркала на паню Діпарк, немов бажаючи зміркувати, на скільки й вона доступна зворушенню. Але стара жінчина обгородила себе знов німим невдоволенем з усього, що їй видавало ся противним строгому правилу. Спокійно їдаючи вона промовила нарешті :

— Пригадую собі, ще за моїх молодших літ у Бомонті щезла дитина. Потім її знайдено при дверех костела св. Максентія, розрізану на четверо, лише серця не було. Винуватили Жидів, що вирізали серце для своїх мац.

Марко витріщив ся на неї не можучи промовити ані слова.

— Ви-ж, бабусю, не серіозно говорите се! Хиба-ж ви вірите в ту огидну дурницю?

Вона обернула до нього свої ясні, холодні очі.

— Говорю лише про згадку, яка отсе прийшла мені на ум. Розумієть ся, я не обвинувачую нікого.

Пеляжі, що власне принесла десерт, дозволила собі, користаючи з права старої служниці, вмішати ся в розмову.

— Ласкава пані мають повну рацію, що не винуватять нікого. Коби то лиш усі хотіли так робити! А то ціле місто збен-тежене тим злочиним і найстрашнійші історії літають з уст до уст. Отсе тільки що я чула, як один робітник голосно відгрожував ся, що школу Боніфратрів слід би зрівнати з землею.

Глибока мовчанка залягла по тих словах. Марко діткнений ними кинув ся живо, але зараз же стримав себе як чоловік, що волисть свої думки заховати для себе. А Пеляжі мовила далі :

— Я-б хотіла просити дозволу в ласкавої пані піти сьогодні по полудни на роздаване надгород. Мій сестрінець Полідор, що правда, ледво чи дістане дещо, але мені все таки хотілось би бути там. Ах, бідні Боніфратри, сей празник не буде для них веселий — як раз того дня, коли замордовано їх найліпшого ученика!

Пані Діпарк кивнула головою на знак згоди. Розмова перейшла на иньші річи, і кінець обіду розвеселила троха мала Люїза своїм сьміхом. Вона здивованими оченятами водила то по батькови, то по матери, яких лица, звичайно веселі, сьогодні мали такий незвичайний вираз. Напружене щезло і сім'я розмовляла хвилю сердечно, по дружньому.

Роздаване надгород у школі Боніфратрів, що мало відбутися того пополудня, викликало надзвичайне розворушенє. Ніколи ще на сей обряд не тисло ся так багато гостей. Особливого блиску додавало йому те, що він мав відбутися під проводом о. Филипа, префекта студій у Вальмарі. Також ректор інституту, о. Карбо, Єзуїт, цінений загально задля своїх звязків з можними панами і задля всемогучого впливу на всі сучасні справи, який йому признавано, і той був між присутними, бажаючи своєю присутністю дати Боніфратрам прилюдне сьвідoctво свого поважання. Був тут і реакційний посол департаменту, граф Гектор де Сангльбеф, влaститель замка Девіради й прегарної маєтності поблизу Майбуа, яку внесла йому в посагу крім кількох мільонів готівки його жінка, дочка багатого банкира Жида Натана. Але що найбільше бентежило уми і наповняло тиху звичайно та безлюдну площу Капуцинів горячково розбурканою юрбою, се був огидний злочин, докoнаний на однім ученику Боніфратрів і відкритий сьогодні рано. Тінь нещасного хлопчика також була при обряді і залягала те тьмаве подвірє, на якому перед густо наставленими рядами крісел піднімалась естрада. Тим злочином заняті були думки присутних, поки о. Филип розсипав ся похвалами про школу, про її керманича, високозаслуженого о. Фульгенція і про його трьох помічників, братів Ізідора, Лазаря й Горжія. Загальне прикре почуте ще заострило ся, коли остатній названий, худий, костистий мужчина з низьким, понурим чолом, під чорним, кучерявим волосєм, з сильним орлиним носом, вистаючими вилицями і грубими губами, крізь які видно було острі зуби, підняв ся, щоб відчитати імена преміованих. Зефірин був найліпший ученик у своїй класі і одержав усі надгороди, його імя все повторяло ся, і брат Горжія

в своїй довгій, чорній рясі, від якої відрізняла ся біла пляма папафійки, виголошував се імя якомсь звільна і з таким понурим наголосом, що кожного разу по всіх пробігало щось як електричний ток. І за кожним разом здавало ся, що бідний малий трупик появляеть ся на той поклик, щоб прийняти свою надгороду — вінок і книжку в золоченій оправі. Вінки і книжки складано на купу на столі, і важким тягаром налягала на всіх ота мовчанка, що наставляла за кожним викликом, безужиточність усіх отих надгород призначених взірцевому ученикови, якого згачене, замучене тіло лежало кілька домів відси холодним трупом. Швидко зворушене перемогло декого з слухачів, чути було голосні хлипаня за кожним разом, коли брат Горжія викликував його імя, своїм звичаєм піднімаючи горішню губу і вискалюючи при лівім куті уст свої білі зуби до якогось мимовільного, на пів знаружливого, на пів кровожадного усьміху.

Акт кінчив ся серед пригнобленого настрою. Не вважаючи на поважне зібранє, що зійшлося для вшанованя Боніфратрів, над збором залягала чим раз більша тривога, страх перед чимось незвісним, що грозило здалека. А ще гірше для всіх учасників було виходити на площу заповнену тиском народу, звідки чути було грізний ропіт та глухі проклятя. Страшні історії, про які говорила Целяжі, розходили ся серед сього натовпу, що доходив до стеклости задля злочину. Дехто пригадував брудну історію з минулого року, яку затушковано, братчика, якого його зверхники спрятали кудись, щоб не мусів засідати перед судом присяглих. Від тоді ходили різні погані вісти про всякі огидливости, що діють ся в школі і про які діти не сьміють говорити нічого під тиском якоїсь страшної загрози. Ті таємничі обвинуваченя, переходячи з уст до уст, росли й більшали раз-у-раз. А тепер обуренє задля бестіяльного злочину, сповненого на однім ученику Боніфратрів, знов оживило ті старі поголоски; ними та лютістю проти незвісного злочинника годувало ся збентеженє роздратованої юрби. Закиди висловлювано виразнійше, домаганє кари виривало ся в диких окриках. Чи й тепер дадуть злочинникови драпнути? Чи не замкнуть уже раз оту калюжу огиди? А коли збори закінчили ся і в виходовій брамі показали ся ряси монахів та реверенди духовних, піднялись затиснені п'ястуки, залунали дикі окрики, а купка людей пустила ся навіть за отцями Карботом та Филипом, обкидаючи їх лайкою; бліді та перелякані вони поспішали

сховати ся, а брат Фульгенцій велів міцно позамикати шкільні брами.

Марко слідив за подіями з вікна в домі пані Діпарк; зацікавлений сильно він на хвилю вийшов навіть перед двері дому, щоб лише бачити й чути. Як же се Феру пророкував, що сей злочин звалять на Жида, що духовенство з ненависти до сьвітської школи її вчителя зробить козлом відпущеня? А тут замість такого звороту виглядало так, що справа навпаки повертасть ся погано для Боніфратрів. Чим раз більша лютість юрби, голосні жадання німсти показували, що справа може мати важкі наслідки, що з одного винуватого може перескочити на цілу громаду, до якої він належить, може навіть зачепити, потрясти цілу церков, коли злочинник справді був її членом. Запитуючи своє власне почуте Марко сказав собі, що ще не виробив собі ніякого переконання про те, хто міг бути винуватим, так що навіть яке будь підозріне видавалось би йому тепер занадто сьмілим і несправедливим. Поводжене о. Филипа і брата Фульгенція було зовсім спокійне і не давало підстави до підозрив. Він силкував ся судити зовсім безсторонно і справедливо, боячись занадто піддати ся своїм почуттям вільнодумця та ворога всякої догми. Він постановив ждати, аж буде знати більше, аж троха більше сьвітла прояснить пітьму сеї страшної драми.

Поки ще він стояв, побачив Целяжі в сьвяточному вбраню; вона вертала ведучи за руку Полідора, 11-літнього хлопця, що ніс під пахою книжку в оправі з золотим витиском.

— Одержав надгороду за добрі обичаї! — кричала вона з радісними горлошани. — А се більше варто, як надгорода за читанє та писанє, правда?

Правда була в тім, що Полідор, нюньковатий хлопчище, дивував навіть Боніфратрів своїм незвичайним лїнивством. Се був високий, блідолиций хлопець з ясним волосем і подовгастим лицем, з якимись замазаними обрисами. Син вічно п'яного каменяря він утратив матір уже кілька літ тому і від тоді жив з ласки добрих людей, бо батько товк каміне на шляхах. Перенятий обридженєм до праці, лякаючись навіть думки, що й йому доведеть ся товкти каміне, він здав ся на волю своєї тітки, яка бажала зробити його ігнорантинцем*), цотакував їй у всьому і часто забігав до неї

*) Так називав ся колись чернечий орден, що держав школи; тепер у Франції зовуть так на сьміх усіх монахів, що вдержують свої школи.

до кухні надіючись одержати якийсь лакомий шматок. Не вважаючи на свою радість Целяжі нараз обернулась і затремтіла; з лютим обуренням вона повела очима по юрбі.

— Чуєте тих анархістів, пане Марку? Що вони виговорюють на наших побожних Боніфратрів, за те, що ті так люблять дітий, так дбають про них мов рідна мати! Ось гляньте на Полідора: він живе у свого батька на жонвільському тракті. А вчора в ночі, по богослуженню, брат Горжія відпровадив його аж до дому, щоб йому не сталося що злого. Чи не так, Полідоре?

— Так, — відповів лаякнучо хлопець якимсь тупим голосом.

— А тепер їх і лають, їм грозять! — обурювалась далі служниця. — А бідний добряга, брат Горжія, в темну ніч мандрував туди й назад два кілометри, лише на те, щоб отьому хлопакowi нічого не сталося! Йй Богу, через таке чоловік може стратити охоту бути добрим та дбайливим!

Марко придивляючись хлопцю завважив його очевидно навмисну мовчанку і ту напущену сонливість, якою, бачилось, він отулював ся мов мягкою, безпечною опорою. Він перестав слухати Целяжі, якої балакання ніколи не придавав ваги, і вернув до невеличкої гостинної, де застав свою жінку за читанем, а обох дам, як звичайно, за панчішковою роботою на якусь побожну ціль. Але він майже перелякався, коли його жінка випустила книжку з рук, підбігла до нього і з тривожною ніжністю майже кинулась йому на шию, принадно гарна в своїм глибокім зворушенню.

— Ну, щож так? — запитала вона. — Прийде до бійки?

Він силкував ся заспокоїти її. Тоді пані Дінарк підвела очі від роботи і промовила різким, холодним тоном:

— Марку, надіюсь, що ти не будеш мішати ся в сю погану справу. Кидати підозріння та лайки на побожних братів, се-ж безглузде. Але Бог дасть своїм слугам перемогу!

Переклав

Іван Франко.

